

DOI: 10.15407/kraieznavstvo2023.03-04.006

УДК: 91:911.3(477)«1687–1726»

В'ячеслав Лоха (м. Переяслав)кандидат історичних наук, докторант,
керівник навчально-наукового центру
генеалогічних досліджень та історичної
регіоналістики Університету Григорія
Сковороди в Переяславі

E-mail: dok-slava@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7547-5794>**Віктор Коцур** (м. Переяслав)академік НАПН України,
доктор історичних наук, професор,
голова вченої ради,
керівник навчально-наукового центру
історичного краєзнавстваУніверситету Григорія Сковороди
в Переяславі

E-mail: Vpkotsur.59@gmeil

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4968-4813>

Географія військових походів козаків Переяславського полку (1687–1726)

Мета статті – проаналізувати географію військових походів переяславських козаків у 1687–1726-х рр. і охарактеризувати особливості їх використання та умови перебування. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму та багатофакторності. Автори застосували як загальнонаукові (аналіз і синтез, індукції й дедукції, узагальнення), так і спеціально-історичні (критичний аналіз джерел, ретроспективний, історико-порівняльний) методи, а також географічний підхід. **Наукова новизна.** Комплексно з'ясовано історичні та часово-просторові аспекти військових походів козаків Переяславського полку у 80-х рр. XVII–20-х рр. XVIII ст., а також охарактеризована деструктивна роль у цьому процесі імперського уряду. **Висновки.** Доведено, що упродовж 1687–1726 рр, географія військових походів козаків Переяславського полку охоплювала: Південну Україну (Північне Причорномор'я, Бессарабію, Буджак, Запорожжя, Приазов'я), Правобережжя, Лівобережжя, Галичину, Слобожанщину, Балтійський регіон (Швецію, Латвію, Естонію, Литву, Польщу, Інгерманландію – фінські терени, що увійшли за результатами Північної війни до складу Московії), землі Російської імперії, Білорусь, а також прикаспійські території Персії у Північному Кавказі (Дагестан). Козаки були задіяні як безпосередньо у військових діях, так і в будівництві фортифікаційних споруд, ритті каналів, облаштуванні гаваней та охороні кордонів поза межами Гетьманщини. Козацька кіннота переважно виконувала рейди і функції військової охорони, рухаючись поруч із російською піхотною бригадою та драгунами. Упродовж 1718–1726 рр., через тяжкі і тривалі випробовування і поневіряння, козаки Переяславського полку гинули переважно не в боях, а від незвичних природних умов (холоду, вологого і жаркого клімату), від різного роду захворювань, недостатчі їжі та одягу. Московський царизм використовуючи козаків у військових кампаніях реалізовував свою загарбницьку політику, захоплюючи, освоюючи та приєднуючи нові території до Російського самодержавства.

Ключові слова: відомості Переяславського полку, походи, фортеця, козаки, бунчукові товариші.

Viacheslav Lokha (Pereiaslav)Ph.D. in History, Doctoral student,
head of the educational and scientific centre of
genealogical

research and historical regional studies,

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav

E-mail: Vpkotsur.59@gmeil

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4968-4813>**Viktor Kotsur** (Pereiaslav)Academician of the National Academy of Sciences
of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor,
Chairman of the Academic Council, Head of the
educational and research centre of historical local studies

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav

E-mail: Vpkotsur.59@gmeil

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4968-4813>

Geography of Pereiaslav Regiment Cossacks' military campaigns (1687–1726)

The purpose of the article is to analyze the geography of Pereiaslav Cossacks' military campaigns in 1687–1726 and to characterize the peculiarities of their usage and conditions of residence. The research methodology is based on the principles of historicism and multifactoriality. The authors used both general scientific (analysis and synthesis, induction and deduction, generalization) and special historical (critical

analysis of sources, retrospective, historical and comparative) methods, as well as a geographical approach. Scientific novelty. The historical and temporal-spatial aspects of military of the Pereiaslav Regiment Cossacks' campaigns in the 80s of the 17th–20s of the 18th century are comprehensively clarified, and the destructive role of the imperial government in this process is characterized. Conclusions. It has been proved that during 1687–1726, the geography of Pereiaslav Cossacks' military campaigns covered: Southern Ukraine (Northern Black Sea coast, Bessarabia, Budzhak, Zaporizhzhia, Azov), the Right Bank, the Left Bank, Galicia, Slobozhanshchyna, the Baltic region (Sweden, Latvia, Estonia, Lithuania, Poland, Ingermanland – the Finnish territories that became part of Muscovy as a result of the Great Northern War), the lands of the Russian Empire, Bilorus, and the Caspian Sea territories of Persia in the North Caucasus (Dagestan). The Cossacks were involved in direct military operations, as well as in the construction of fortifications, digging canals, arranging harbours, and guarding borders outside the Hetmanate. The Cossack cavalry mainly performed raids and military guard functions, moving alongside Russian infantry brigades and dragoons. During 1718–1726, due to severe and prolonged trials and tribulations, the Pereiaslav Regiment Cossacks died mainly not in battles, but from unusual natural conditions (cold, humid and hot climate), various diseases, lack of food and clothing. The Moscow tsarist regime used the Cossacks in military campaigns to implement its aggressive policy, capturing, developing and annexing new territories to the Russian autocracy.

Key words: *information of Pereiaslav regiment, campaigns, fortress, Cossacks, bunchuk comrades.*

Одним із важливих аспектів, який допоможе розкрити становище збройних сил України, є розгляд географії військових походів на прикладі козаків Переяславського полку упродовж 1687–1726 рр. У цей період козацтво брало активну участь у воєнних діях, показавши свою боєздатність, незважаючи на те, що московське самодержавство поступово знищує автономні права України і погіршує соціально-економічне становище козаків.

Ще у кінці XIX ст. українська дослідниця К. Радакова висвітлила залучення городового козацтва Гетьманщини до будівництва обводного каналу на Ладозі, т.зв. Староладозького каналу¹. Збройні сили України першої половини XVIII ст. вперше були охарактеризовані у 60-х рр. XX ст. О. Апанович, яка досліджувала комплектування, мобілізацію, організацію озброєння, забезпечення козацького війська та їх сторожову і допоміжну службу². Вона переконливо довела, що царський уряд прагнув зберегти козацтво як збройну, до того ж дарову, силу, але при цьому

хотів підпорядкувати його своїй безмежній владі. Козацьке військо поступово втрачало самостійність і автономність військової одиниці, ввійшовши 1709 р. до складу російських збройних сил, хоч упродовж усієї першої половини XVIII ст. воно продовжувало ще зберігати багато самобутності у комплектуванні, внутрішній організації, системі забезпечення та комплектування³. Частково поділяє думку О. Апанович, сучасний дослідник А. Іваненко, який зазначив, що політика російського самодержавства була цілеспрямована на знищення автономії України та ліквідацію збройних сил, вирішальним чином позначилася на становищі Переяславського полку⁴. Він висвітлив участь Переяславського полку у воєнних кампаніях Російської імперії упродовж 1709–1739 рр. Зокрема, розглянув чисельність і боєздатність Переяславського полку⁵. Загальні факти воєнної історії Гетьманату досліджували у своїх працях вітчизняні історики: О. Оглоблин⁶, Т. Чухліб, О. Гуржій та ін. Вони переважно розкрили воєнно-політичне і міжнародне становище

¹ Радакова Е. Українські козаки на Ладозьським каналі. Записки наукового товариства ім. Шевченка. 1896. Т. 12. Режим доступу: URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Radakova_Olena/Ukrainski_kozaky_na_Ladozhskim_kanal.pdf. С. 1 – 20. (дата звернення: 7.04.2019).

² Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / Перед. В.С. Мороза. Дніпропетровськ: Січ, 2004. 229 с.

³ Там само. С. 16–17.

⁴ Іваненко А.О. Участь Переяславського полку у воєнних кампаніях Російської імперії. Гілея науковий вісник. Збірник наукових праць. Історичні науки. Київ, 2011. Вип. 52. С. 277.

⁵ Там само. С. 277–291.

⁶ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Ред. Л. Винар. Упоряд. І. Гирич, А. Атаманенко. 2-е доповн. вид. Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001. Режим доступу: URL: <http://litopys.org.ua/coss3/ohl08.htm> (дата звернення: 1.04.2019).

Гетьманату та простежили перебіг подій на території України, які мали місце упродовж останньої чверті XVII – 60-х рр. XVIII ст.⁷. Навесні 2016 р. науковий співробітник Архівного центру лену Еребру (Королівство Швеція) Гокан Генрікссон (Håkan Henriksson), перебуваючи з робочою поїзкою в Україні, організував у Києві (в музеї Гетьманства) та у Переяславі (в ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди») науковий семінар, на якому він висвітлив перебіг військових дій між українсько-російськими та шведськими військами, розповідав про раніше невідомі сторінки із життя переяславських козаків, що потрапили в шведський полон під час Великої північної війни. Вчений навів дані про кількість козаків, які потрапили в полон до шведів та розповів про їхні поневіряння на шляху до Швеції та назад в Україну⁸.

Кримські (1687 та 1689 рр.), Азово-Дніпровські (1695–1996 рр.) кампанії та інші військові походи, у яких брали участь козаки Переяславщини у складі лівобережних полків – це героїчна та водночас трагічна сторінка й пам'ять про наших прабатьків, що змушені були воювати за державні інтереси Москви, оскільки монархія прагнула здобути собі вихід до Чорного і Азовського морів та закріпитись на узбережжі Північного Причорномор'я. Проте козацтво Переяславського полку активно боролось і проти турецько-татарської агресії, оскільки почастишали напади ханських загонів на Україну.

У рукописній відомості Переяславського полку (1758 р.), що інформує про походи за участю козаків, канцелярист Петро Ващенко пише, що 1687 р. «походь бил под Перекоп ...»⁹.

Переяславці мали діяти разом із чернігівськими, прилуцькими та охочепіхотними козаками під командуванням полковника Чернігівського полку Г. Самойловича (сина гетьмана І. Самойловича), що мав вийти до Кам'яного Затону і разом із запорожцями вдарити по згаданих фортецях. Загін українців завдав поразки гарнізону Кизикермена (нині місто Берислав у Херсонській області) в урочищі Каратебень¹⁰.

У листопаді 1687 р. під командуванням В. Сербина, 1-тисячна козацька кіннота здійснила розвідку до Кизи-Кермену, втративши декілька своїх побратимів. Ретельно оглянувши позиції противника, переяславці довідались, що турки здійснюють фортифікаційні роботи, спрямовані на укріплення своїх фортець¹¹. Незважаючи на те, що у першому поході Кримське ханство завоювати не вдалося, українці зуміли зупинити військове проникнення татар до Центрально-Східної Європи і тим самим значно ослабили Османську імперію¹².

На весні 1688 р. І. Мазепа прийняв рішення з усіх полків Гетьманщини згуртувати 20 тисяч козаків для будівництва так званих «городків» – укріплень вздовж р. Самари, що мали спиняти ворожі напади¹³. У рукописній відомості Переяславського полку повідомляється про те, що у «1688 г. ... построен городь Самара ...»¹⁴. Конкретно, влітку того ж року була збудована Новобородицька фортеця на р. Самарі, про яку Мазепа писав, що вона буде «в окрестных государствах явна и славна, великим государям чести, а неприятелям страх и разорение»¹⁵.

Наприкінці вересня 1688 р. Новицький, на чолі кількох козацьких полків (Переяславський,

⁷ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. Київ: Альтернативи. 1999. Т. 8. 303 с.; Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Історія козацтва. Держава-військо-битви. Київ: Арій. 2011. 464 с.; Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. Київ: Арій. 2016. 320 с.: іл. (Таємниці історії); Чухліб Т. Булава проти скіпетра. Україна у Великій Північній війні 1700–1721 років. Київ: Арій. 2019. 352 с.: іл. (Таємниці історії); Чухліб Т.В. Донеччина та Луганщина – козацькі землі України (XVI–XVIII ст.). Вид. друге. Київ: Видавець Олег Філюк, 2019. 117 с.

⁸ Хенрікссон Г. Українські козаки – військовополонені в Швеції під час Великої Північної війни. Науковий семінар. 26 квітня 2016 р. Київ – Переяслав-Хмельницький.

⁹ ІР НБУВ, ф. І, спр. 64344. Відомість Переяславського полку про походи за участю козаків з моменту «возз'єднання» України з Росією. 1758 р. арк. 2 зв.

¹⁰ Галушко О. Участь козаків Чернігівського полку у війнах Росії з Туреччиною та Кримом в останній третині XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. 2008. № 5. С. 114.

¹¹ Стороженко А.В. Вук Сербин, полковник Переяславский (1675–1682). Киевская старина. 1894, январь. С. 132.

¹² Чухліб Т.В. Донеччина та Луганщина – козацькі землі України (XVI–XVIII ст.). ... С. 67.

¹³ Мельник Л.Г. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669–1709 рр.): Навч. посібник. Київ: ІСДО, 1995. С. 27.

¹⁴ ІР НБУВ, ф. І, спр. 64344, арк. 2 зв.

¹⁵ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Режим доступу: URL: <http://litopys.org.ua/coss3/ohl08.htm> (дата звернення: 1.04.2019).

Миргородський та інші), вирушив у похід під турецьку фортецю Очаків, де було зруйновано кілька турецьких поселень, розгромлено татарський загін, який повертався до Криму з Угорщини, маючи великий ясир, взято було полонених і велику здобич¹⁶.

У відомості Переяславського полку йдеться про те, що у «1689 г. второй походъ войскъ великороссийских и малороссийских был под Перекопъ при командире князе Голицине и гетмане Мазепе»¹⁷. Зокрема, навесні 1689 р. українське та російське військо, що налічувало разом близько 160 тис. чоловіків, вирушило на Крим і в травні дійшло до урочища Зелена Долина (на північ від Перекопського перешийка), де в кривавому бою перемогло загоони кримського хана¹⁸. Зауважимо, що близько третини контингенту становили козаки, в складі якого перебували і воїни Переяславського полку. Зокрема, козаків Лівобережних полків нараховувалося 40 тис., запорожців – 10 тис., московитів – 110 тис.¹⁹.

Невдовзі об'єднане військо дійшло до Перекопа, проте через масове виснаження людей і падіж коней, українці та московити обличити підкорення Криму та повернутися у Лівобережну Україну²⁰. Як бачимо, незважаючи на перемоги у боях над татарськими загонами і другий Кримський похід зазнав фіаско. На думку сучасного дослідника Тараса Чухліба, головна причина невдачі полягала, насамперед, у невідповідності московських військ до війни з кримською кіннотою та тривалого перебування в умовах степу, де за відсутності спеціальної тилової служби було дуже складно поповнювати запаси провіанту і фуражу.

Незважаючи на те, що у поході не було досягнуто головної мети, проведення цієї військової кампанії не дало змоги кримському ханові допомогти турецьким військам на Дністрі, Пруті й Дунаї, а також сприяло успішним діям венеціанського флоту проти кораблів Османської імперії на Середземному та Чорному морях. Адже турки змушені були тримати значні

сили свого флоту для оборони причорноморського узбережжя. У зв'язку з Кримським походом 1689 р. українського і російського війська султан відмовився від наступальних дій на Балканах, а також змушений був перекинути частину своєї дунайської армії для посилення фортець у Північному Причорномор'ї та Криму.

З початком останнього десятиліття буремного XVII ст. було розпочато проведення спільних військових операцій козацьких полків з Лівобережної та Правобережної України, а також Запорозької Січі та Слобожанщини проти татар і ногайців. Кримські татари не лише здійснювали постійні напади на українські землі, але й дієво допомагали туркам воювати з Австрією та її союзниками у Центральній та Південно-Східній Європі. Однією з перших таких військових кампаній стала участь підрозділів С. Палія та козаків з Переяславського полку Лівобережної Гетьманщини у битві з татарами, яка відбулася у травні 1690 р. на р. Тікич поблизу Білої Церкви²¹.

Московський уряд, переслідуючи свої імперські інтереси, намагаючись здобути Крим, хотів спочатку за допомогою козаків закріпитися на узбережжі Чорного моря. У відомості Переяславського полку з цього приводу зазначається, що у: «1690 г. за гетмана Мазепи был поход под Очак, где над малороссийскими полками, в комендирах находились наказній гетьман Новицкій, асаул генералній Рубан да полковникъ компанейській Семень Палій. В том же году полки козацкіе ходілі, по очередно до Самары и для стражи (охорони – Авт.)»²².

У 1690 р. гетьманські полки та загоони правобережних козаків здійснили похід на Газі-Кермен (Казі-Кермен), а у 1691 р. – на Ак-Керман (нині – Білгород-Дністровський) у пониззі Дніпра. Найважливішим у цих акціях було об'єднання для спільної боротьби з Туреччиною і Кримом лівобережних козацьких полків з правобережним козацтвом на чолі з полковником Семеном Палієм²³.

10 квітня 1692 р. переяславське козацтво під командуванням полковника І. Мировича та

¹⁶ Там само.

¹⁷ ІР НБУВ. ф. І. спр. 64344. арк. 2 зв.

¹⁸ *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна. С. 158.

¹⁹ *Чухліб Т.В.* Донеччина та Луганщина ... С. 68.

²⁰ *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна. С. 158.

²¹ *Чухліб Т.В.* Донеччина та Луганщина ... С. 68.

²² ІР НБУВ. ф. І. спр. 64344. арк. 2 зв.

²³ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Режим доступу: URL: <http://litopys.org.ua/coss3/ohl08.htm> (дата звернення: 1.04.2019).

бубнівського сотника Д. Деркача, об'єднавшись із С. Палієм та охочекомонним полковником Г. Пашковським, рушили у військовий похід супроти Білгородської орди. Дійшовши до фортеці Тягинь (нині – с. Тягинка у Херсонській обл.) розгромили там татарський загін, враховуючи наближення зимових морозів, українські «рицарі» переправились через р. Буг та напали на м. Очаків, що перебував в руках турків, спалили передмістя, взяли велику здобич та полонили більше десятка татар. Про все це і про благополучне повернення військ до Дніпра написав у листі гетьману переяславський полковник²⁴. Основним методом боротьби з турками і татарами у цей час стали несподівані рейди, в ході яких по опорних пунктах та місцях зосередження противника, козаки наносили блискавичні удари²⁵.

Про боротьбу з військовими силами Кримського ханства інформується у листі І. Мазепи від 31 серпня 1693 р., адресованому російським царям – Івану Олексійовичу та Петру Олексійовичу. У ньому йдеться про те, що послане за наказом І. Мазепи на Правобережжя товариство Переяславського полку натрапило на загін противника з Білгородщини чисельністю в 300 осіб, який повертався з-під Києва з полоненими християнами. У листі не розповідається про збройну сутичку, а лише написано, що переяславські козаки захопили одного «язика» (полоненого – Авт.) і привезли його до Батурина²⁶.

У вересні цього ж року, повертаючись з походу у Гетьманщину, об'єднане козацьке військо зустрілося в урочищі Кодима (нині – м. Кодима в Одеській обл. – авт.), з численними буджацькими силами, які також поверталися у свої улуси, не здійснивши нападу на українські міста, бо отримали відомості про козацький похід. Напружене протистояння тривало два дні. Втративши від 3 до 4 тис. людей убитими, татари відступили від козаків. За документацією Малоросійського приказу, в поході взяли участь Переяславський, Київський, Миргородський

полки, охотницький полк Г. Пашковського і 1300 правобережних козаків. Загалом військо налічувало 3 тис. «рицарів» та мало 6 гармат. Біля Дубоссар (регіон Придністров'я – авт.) українці зруйнували татарські поселення, захопили значну кількість коней та худоби.

Після цього козаки вирішили переправитися на Лівобережжя, щоб їх не застала в татарських селах орда, яка поверталася з походу із Волині та Полісся. 25 вересня 1693 р. козацьке військо зустрілося із нібито 20-тисячним татарським загоном біля урочища Кодима. Два дні козаки героїчно оборонялися у таборі, укріпленому возами й земляними насипами. Втративши вбитими понад тисячу осіб, татари припинили штурми. Козаки ж втратили 40 воїнів вбитими і 150 пораненими. Проте є дані і про значно більші їхні втрати – 700 бійців²⁷.

Для зупинення нападів татар на початку осені 1694 р. відбувся вдалий похід козаків Переяславського, Лубенського, Ніжинського, Чернігівського, Фастівського, а також деяких інших полків під головуванням наказного гетьмана Якова Лизогуба проти Буджацької орди. Українські збройні сили досягли в ньому значних успіхів, зокрема вони розгромили татарську паланку Ганкушлі²⁸, зруйнували 7 татарських поселень, захопили 23 гармати і намети самого хана²⁹.

Навесні 1695 р. московський уряд вирішив знову спробувати здобути вихід до Азовського моря. Планувалося посилити воєнні дії проти Туреччини та Кримського ханства, зосередити основну увагу на здобутті фортеці Азов як важливого стратегічного пункту й створити в цьому районі морський флот. Водночас готувався виступ війська в пониззя Дніпра для «промисла над Кримом», щоб відвернути увагу ворога й роз'єднати його сили³⁰.

У 1695 р. згідно відомості Переяславського полку: «поход был под ... Тавань, Кинзарь (турецькі фортеці – авт.), послан комендирами над малороссийскими полками (у складі якого

²⁴ Листи Івана Мазепи. Упор. та авт. вступн. дослідж. В.В. Станіславський. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2010. Т. 2: 1691–1700. 2010. С. 21; Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. Вст. ст., упор. та приміт. П.М. Саса, В.О. Щербака. К.: Либідь, 1994. С. 506.

²⁵ Чухліб Т.В. Донеччина та Луганщина ... С. 69.

²⁶ Листи Івана Мазепи. ... С. 28.

²⁷ Там само. С. 28 – 29.

²⁸ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. С. 158.

²⁹ Чухліб Т.В. Донеччина та Луганщина ... С. 70.

³⁰ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. URL: Режим доступу: <http://litopys.org.ua/coss3/ohl08.htm> (дата звернення: 1.04.2019).

воювали і переяславські козаки – авт.) ... , гетман Мазепа, да выше писаны ... Рубан і Палій»³¹.

Після падіння Газі-Кермена капітулювали й невеличкі фортеці – Нусрет-Керман (Мустрит-Кермен, Таванськ) і Мубарек-Кермен. Турецьке військо покинуло і останні дві фортеці – Іслам-Кермен (Аслан-Кермен, Ослам-городок) і Шах-Кермен (Шингирей, Саксагань), вивізши звідти гармати і спаливши будови. Заволодіння усіма турецькими фортецями в пониззі Дніпра відкрило вихід до Чорного моря. Залишивши залог у Таванську, Мазепа і Шереметєв повернулися на Гетьманщину, очевидно через не успішні бойові дії російських військ.

У червні 1696 р. 15-тисячне українське військо на чолі з наказним гетьманом Яковом Лизогубом підійшло нижче Азова й зайняло позиції на Дону³². Сам І. Мазепа зі своїм підрозділом козаків спільно з боярином Шереметєвим із зайнятої на Дніпрі під Кодаком позиції мусили прикривати облогу Азова³³. Переяславські козаки також брали участь у 2-му Азовському поході³⁴.

Головним завданням українського війська було не давати змоги татарам допомогти Азову. Відбулося кілька сутичок. Знесилені козацькими атаками й налякані мужністю українського війська турки змушені були капітулювати. 19 липня 1696 р. захисники Азова здалися. Вихід до Азовського моря був відкритий³⁵.

На початку 1700-их рр. відбулося зіткнення інтересів Московії та Швеції в Балтиці. Спалах-

нула довготривала війна на Півночі, в яку московський царат, втягнув і Україну. Зрозуміло, що переяславське козацтво змушене було брати активну участь у бойових діях, воюючи за чужі, імперські інтереси Московії. Так, у рукописній відомості Переяславського полку є згадка, що у 1700 р. «был походъ под Ругулев»³⁶ (до шведської фортеці Нарва, нині місто у складі Естонії – Авт.), яку російський монарх вважав «ключем» до Інгерманландії*. Незважаючи на те, що козаки брали участь із 1700 р. у Північній війні, вони не встигли дійти до району бойових дій під Нарвою, тому на початку бойових дій й уникнули втрат і полону³⁷.

Влітку 1701 р. у складі 15-тисячного російського війська під командуванням Б. Шереметєва в Естляндії** й Ліфляндії*** успішно діяли козаки з Переяславського, Миргородського, Лубенського, Полтавського полків під командуванням наказного гетьмана Д. Апостола³⁸. У вересні–жовтні того ж року, переяславські козаки разом із побратимами інших регіонів України, сприяли витісненню шведів із Псковщини³⁹. У грудні 1701 р. переяславське козацтво під керівництвом полковника І. Мировича брало участь у поході в Балтію, відзначившись в боях із шведськими воїнами генерала Шліппенбаха під селищем Еристорф (нині – Ерастєре, Естонія). Козацька кіннота оточила шведів та взяла в полон понад 2-чі тис. воїнів, захопивши трофеї – вогнепальну зброю і артилерію⁴⁰.

³¹ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 64344, арк. 2 зв.

³² *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. URL: <http://litopys.org.ua/coss3/ohl08.htm>

³³ *Енгель Й.-Х.* Історія України та українських козаків. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Східний ін.-т українознавства ім. Ковальських, Центр укр. студій ім. Д.І. Багалія Харківського нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Заг. ред., вступ. ст. В.В. Кравченка; упоряд. Т.О. Чугуя. Харків: Факт, 2014. с. 366.

³⁴ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 64344, арк. 2 зв.

³⁵ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Режим доступу: URL: <http://litopys.org.ua/coss3/ohl08.htm> (дата звернення: 1.04.2019).

³⁶ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 64344, арк., 2 зв.

* Етнокультурний та історичний регіон, розташований по берегах Неви, обмежений Фінською затокою, річкою Нарвою, Чудським озером на заході й Ладозьким озером з прилеглими до нього рівнинами на сході. Межею з Фінською Карелією вважається річка Сестра.

³⁷ *Хенрікссон Г.* У жилах багатьох шведів тече українська кров // *Голос України*. 29 травня 2012. Режим доступу URL: <http://siver.com.ua/forum/58-628-1> (дата звернення: 17.10.2017).

** Історична назва північної частини Естонії.

*** У XVII – початку XX ст. офіційна назва території Північної Латвії та Південної Естонії. Також у середньовіччі існувала німецька назва Лівонія.

³⁸ *Гуржій О.І.*, Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. ... С. 162.

³⁹ *Чухліб Т.* Булава проти скіпетра. Україна у Великій Північній війні 1700–1721 років. ... С. 87.

⁴⁰ *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России от избрания Мазепы до уничтожения Гетманства. Москва, 1830. Ч. 3. Режим доступу: URL: <https://runivers.ru/upload/iblock/31e/Bantysh-Kamenskij%20D.N.%20Istoriya%20Maloj%20Rossii.pdf>. С. 94. (дата звернення: 27.02.2019).

У вересні 1704 р. воїни шведського короля Карла XII захопили Львів (вони перебували там близько місяця) тому 10-ть козацьких полків (серед яких був і Переяславський полк, очолюваний полковником І. Мировичем – авт.) підійшли до мурів міста й з'єдналися з польськими корогвами. Невдовзі об'єднані українсько-польські підрозділи змусили шведів відступити до Замостя й Варшави⁴¹. Погане ставлення російських та польських військових та чутки про епідемію чуми, від якої помирали у Львові, Бродях та Кременці, змусили переяславського полковника із побратимами самовільно повернутися у Переяслав в листопаді 1704 р. І. Мирович фактично врятував значну частину козаків від голодної смерті та хвороб⁴².

У походах у Білорусь, Польщу та Литву також брали участь козаки Переяславського полку. Конкретно у рукописній відомості 1758 р. вказано, що 1706 р.: «Быль походъ под Ляховичи* там командирами били над малороссийскими полками гетман Мазепа, да полковники переяславскій Мирович й стародубскій Миклашевскій»⁴³. Наприкінці березня 1706 р. Переяславський полк під орудою переяславського полковника Івана Мировича зайняв добре укріплену фортецю Ляховичі, яку важко було взяти штурмом. Скандинавські війська під командуванням Кройца оточили ляховицьку твердиню. За дослідженнями сучасного шведського дослідника Гокана Генрікссона відомо, що облогу фортеці Ляховичів здійснювали 400 шведів, трохи більш як 1000 їх пішли в атаку. Загинули майже 3000 козаків та росіян, 70 потрапили в полон. Шведи втратили лише 15 військових. Спочатку переяславці думали, що шведи програли битву, але коли їм показали полонених, зрозуміли, що нізвідки чекати допомоги. Виснажені походом, боями та поганим харчуванням

козаки до останнього героїчно обороняли фортецю та не думали здаватися тому ще певний час мужньо боролися хоча уже втратили надію на порятунок. Через нестачу харчів воїни почали голодувати, тому щоб якось вижити почали їсти своїх коней.

Шведам подарувала перемогу сама природа. На початку травня (за шведським календарем) нібито сталося повне сонячне затемнення, яке у фортеці дехто із захисників сприйняв як погане знамення тому комендант Ляховичів Фон Мюнхаузен відкрив ворота шведам і впустив їх у фортецю⁴⁴.

Офіційний історик, духівник шведського монарха А. Нордберг повідомляє у своїй «Історії Карла XII», що козаки прагнули боронитись до загину, однак їх наміру не поділяли союзники – німці й «литвини» із замкового гарнізону, схилившись до капітуляції. На цьому ґрунті між обложеними виникали сварки й бійки. Під час однієї з таких сутичок комендант фортеці, німець, наказав відчинити ворота, і шведи увірвались досередини. Опинившись у безвихідному становищі через зраду союзників, більшість переяславців на чолі зі своїм полковником змушені були скласти зброю⁴⁵. Вочевидь, знесилені тривалою облогою та зражені своїми союзниками, козаки були уже не в змозі протистояти досвідченому, загартованому в боях і добре забезпеченому шведському війську.

1 травня 1706 року майже весь Переяславський полк був узятий в полон після довгої понад місячної облоги фортеці в Ляховичах. Серед бранців був полковник Іван Мирович (який через хворобу помер на західному узбережжі Швеції у Гетеборзі), а також старшина полку: Олександр Сулима (полковий хорунжий (1689–1706)), Клим Іскра (полковий хорунжий (1703–1706)), Лука Петровський (полковий

⁴¹ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. ... С. 279.

⁴² ІР НБУ, ф. 2, спр. 15925–16136. Рапорт переяславського полковника І.Мировича про повернення з походу, 1704 р. арк. 1.

* У ті часи фортеця Ляховичі належала Речі Посполитої, нині це місто Республіки Білорусь (Брестська область).

⁴³ ІР НБУВ, ф. 1., спр. 64344, арк. 3.

⁴⁴ Хенрікссон Г. У жилах багатьох шведів тече українська кров... Голос України. 29 травня 2012. URL: <http://siver.com.ua/forum/58-628-1>; Хенрікссон Г. Українські козаки – військовополонені в Швеції під час Великої Північної війни. Науковий семінар; Хенрікссон Г. З України до Швеції: доля полонених козаків під час Північної війни. Українська правда історична правда. 5 грудня 2017. Режим доступу: URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2016/06/28/149119/> (дата звернення: 19.10.2017).

⁴⁵ Гнатюк В. Мировичі. Старшинський рід з Переяслава // Людина і світ. 1998. №3. Режим доступу URL: https://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1998/lis_98_3/37317/ (дата звернення: 1.03.2019).

писар (1692–1706)). Логвин Рокитний (яготинський сотник)⁴⁶, Федір Дараган (трахтемирівський сотник, вподальшому помер у неволі), Денис Деркач (бубнівський сотник), Лук'ян Шульга (золотоніський сотник), Федір Магіровський (бориспільський сотник – авт.), Сергій Колибоженко (домонтівський сотник). В цілому, 1361 особа потрапила у полон після капітуляції і, незважаючи на те, що ця цифра включала польсько-литовський гарнізон, більша частина полонених були козаки⁴⁷. Якимось дивом вдалося вийти з оточення лише 150 переяславським козакам, які дійшли до Борисова, де їх зустрів І. Мазепа⁴⁸.

Ув'язнених козаків доправляли через Польщу на територію Шведського королівства. То був справжній шлях мук та випробовування долі, оскільки переяславців як і решту українців пішки гнали до шведської Померанії* у Щецін (нині місто належить Польщі – авт.). Багато козаків були фізично і морально виснажені, чимало з них потерпали й померло від поранень та хвороб. Частина українців захворіла під час перевезення Балтійським морем, внаслідок чого й помирили, що пояснює той факт, чому кількість ув'язнених, фактично прибулих до Швеції упродовж осені 1706 р., була значно нижчою, ніж початкова цифра. Незначній кагорті щасливчиків повезло якось втекти від вартових. Деякі бранці померли на кораблях під час транспортування через Балтійське море, як це сталося з трахтемирівським сотником Переяславського полку Федором Дараганом.

Упродовж осені до Шведського королівства загалом потрапили 884 військовополонені серед них і козаки Переяславського полку. Переяславців як й інших раніше прибулих козаків розмістили по шведських містах (загалом 500 осіб), де за їх утримання відповідали місцеві адміністратори та городяни. Більшість з цих українців потрапили до міст південних та західних провінцій

Вестерйотланд та Смоланд. Через те, що у більшості міст Швеції не було ніяких громадських приміщень, які могли б вмістити всіх полонених, бранців розселяли у домівках звичайних людей. Козаки мали право вільно пересуватися містом, відвідувати пивнички, але ночувати були зобов'язані тільки у будинку того господаря до якого їх розселяли, тобто існував своєрідний домашній арешт. Господар, у якого жив в'язень, повинен був слідкувати, аби бранець увечері повернувся додому, а в іншому випадку повідомити про це мера міста.

Переяславські козаки та інші військовополонені, проживаючи у цивілізованій країні Північної Європи навіть отримували добове утримання з державного бюджету в розмірі 3 ере, срібних монет. Грошей було достатньо, аби забезпечити себе переважно їжею та напоями тому в'язні на власний розсуд розпоряджалися коштами. Приміром, на той час двадцять яєць коштувало 4 ере/срібних монети, 1,3 літра пива – 2 ере, а 0,65 літрів горілки – 5 ере. Шведський солдат, як правило, отримував 6 ере на день під час служби. У той же час українців могли залучати до так званих громадських робіт, що в більшості випадках означало фортифікаційні, земляні роботи. Більшість козаків використовували при посиленні укріплень в Гетеборзі та Кальмарі (весна-літо 1709 р.), іноді вони також ремонтували шляхи та мости. Роботи виконували переважно влітку, а в інші пори року полонені жили в будинках городян у різних шведських містах.

Цікаво те, що у 1707 р. 4-ом військовополоненим переяславським сотником – Логвину Рокитному, Денису Деркачу, Лук'яну Шульзі, Сергію Колибоженку – вдалося втекти із Швеції й повернутися додому в Переяславщину. Більшість козаків через 5 років або ж після 15 років повернулася із балтійського ув'язнення на свою батьківщину, інші – переяславці померли на чужині

⁴⁶ *Кривошея В.В.* Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. Київ: Стило, 2004. С. 48, 104, 214, 297.

⁴⁷ *Хенрікссон Г.* У жилах багатьох шведів тече українська кров... // *Голос України*. 29 травня 2012. URL: <http://siver.com.ua/forum/58-628-1>; *Хенрікссон Г.* Українські козаки – військовополонені в Швеції під час Великої Північної війни. Науковий семінар. 26 квітня 2016 р.

⁴⁸ *Гнатюк В.* Мирівичі... Режим доступу: URL: https://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1998/lis_98_3/37317/

* Східна Померанія розташовувалась між нижніми річками – Віслою і Одрою. Західна Померанія простягалася на захід від Одри і нині частково входить до складу ФРН. Польський термін Поморзе (Pomorze; укр. Помор'я), крім Східної Померанії, охоплює також колишню Західну Пруссію (Pomorze Wschodnie). У 1648 р. Померанія була поділена за Вестфальським договором на східну частину якої відійшла до Бранденбургу та на західну, з містом Щецін, що перебував у складі Швеції.

від поранень, виснаження, нестачі провізії, переохолодження та хвороб⁴⁹.

Про охорону козаками Переяславського та Стародубського полків північних кордонів Гетьманщини та перебування їх на території Росії у Смоленщині, свідчить очевидець військових дій – переяславський полковник Стефан Томара, який повідомляє у своєму листі до Г. Головкина⁵⁰ від 23 вересня, що перебуваючи приблизно за 20 верств від Рославля, стародубський полковник «со всеми полками, ему под команду врученными, так городовыми, как и компанейскими»⁴² прагнув сконцентрувати всі сили козаків і вирушити проти шведів.

Згідно рукописної відомості Переяславського полку: у 1709 р. «Баталея была з шведами, под Полтавою, комендиром был гетман Скоропадский»⁵¹. Переяславці у складі гетьманського війська закріпившись по лінії Переяслав – Кременчук, повинні були зупинити відступ балтійців у напрямку Дніпра, тому козаки у самій битві під Полтавою участі не брали, а переважно охороняли «кордони» бойових дій⁵².

У 1710 р. переяславське козацтво, разом із іншими лівобережними побратимами під командуванням Д. Апостола штурмували Ригу, а саме: «Походь был под Ригу, комендирами тамо были над малороссийскими полками, наказный гетман Апостоль, а великоросском войску генераль Шереметев, и тогда ... город покорено»⁵³. Козацькі загони значно допомогли російським військам оволодіти ризькою фортецею Дюнамюнде, яку обороняв шведський гарнізон.

Навесні 1711 р. козаки Переяславського полку у складі збройних сил Гетьманщини взяли участь у Прутському поході. Під керів-

ництвом гетьмана І. Скоропадського козаки обєрігали кордони від р. Донець до р. Буг, а також перебували під Кам'яним Затоном*. У відомості Переяславського полку є згадка про те, що: «войска козацкіє идучи с Каменного Затону Самар разорили, й батальи у Прута била»⁵⁵.

Про те, що виникли труднощі у наборі козаків у цей похід довідуємося з листа Д. Голіцина від 6 квітня того ж року: «... И поход свой забираешь в Полк Переяславский и к побережью, и что... по присланному ц.в. (царською величністю – авт.) указу, велено отправить за Днепр в армию к Волоским границам (до кордонів Валахії, Мунтенії – авт.) с господином полковником миргородским 4.000 число людей из regimentу Вашего, а с 20.000 regimentу – ж Вашего войсками велено... стоятъ на той стороне у Днепра... О трудностях Ваших в набирании онаго войска известен, и хотя сіе... не без труда воистино есть, токмо надеюсь, что сіе вперед к лучшему явится, и за уведомление того благодарствую»⁵⁶.

Зважаючи на загрозу війни із Туреччиною, у Лівобережній Україні почали здійснюватися фортифікації: у Переяславі ремонтувалася міська фортеця, у Києві зміцнювалася Печерська твердиня, насипалися вали Київського замку, споруджувалися вали уздовж р. Либідь до Подолу від «московського міста» понад горою Кожум'яки⁵⁷, а також були проведені укріплювальні роботи в інших містах. У рукописній відомості означено, що у 1712 р. переяславське козацтво разом із російськими військовими знаходилися на будівництві наплавного мосту через Дніпро поруч Лоева (розташованого на території Білорусь – авт.), а згодом робили фашинні

⁴⁹ Хенрікссон Г. Українські козаки – військовополонені в Швеції під час Великої Північної війни. Науковий семінар; Хенрікссон Г. У жилах багатьох шведів тече українська кров. Режим доступу: URL: <http://siver.com.ua/forum/58-628-1>; Хенрікссон Г. З України до Швеції: доля полонених козаків під час Північної війни. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2016/06/28/149119/>

⁵⁰ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна... С. 163.

⁴² Там само. С. 164.

⁵¹ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 64344, арк. 3.

⁵² Лоха В. Географія походів козацтва Переяславського полку у 1680 – 1720-их рр. Фактор простору в історичних дослідженнях: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 23 травня 2019 р. Переяслав-Хм. С.87.

⁵³ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 64344, арк. 3.

* Урочище та однойменна фортеця, що було розташоване на лівому березі Дніпра біля однойменної затоки, навпроти впадіння річки Кінська в Дніпро.

⁵⁵ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 64344, арк. 3.

⁵⁶ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна... С. 168.

⁵⁷ Там само. С. 170.

укріплення* вздовж правої притоки Дніпра – р. Либідь. Далі мовою оригіналу: «... делали, а в Кієве на Днепре у верхнего города поуз Лебеди вал»⁵⁸.

Згідно Сулимівського архіву у 1718 р. наказний переяславський полковник та генеральний хорунжий Іван Сулима був призначений наказним гетьманом над 7-ма українськими полками та відряджений у Царицинський похід, в якому відбувалося 3-річне будівництво каналу між Волгою та Доном⁵⁹. У поході було залучено 20-ть тисяч козаків у тому числі й переяславці, які у степу – влітку під променями «палаючого» сонця не тільки виконували тяжкі земляні роботи, але й охороняли кордони Російської імперії від Кубанських татар та Пилипа Орлика⁵². У відомості Переяславського полку вказано, що 1718 р. «Быль походъ до царичанской линии, где находилося Малороссійкихъ полковъ только семь, в команде хорунжого генералного Ивана Сулими, да пять полковъ слобозкихъ (слобідських – авт.) з бригадиромъ слобозкимъ ... генерала Кропотова, ... поход продолжался ... три года»⁶⁰.

Восени 1718 р. за вказівкою Петра I розпочалися земляні роботи для утворення водного каналу в обхід Ладозького озера, який мав з'єднати р. Волхов з Невою. На початку весни 1721 р. розпочався Ладозький похід, у який було знову відряджено за головного командира, генерального хорунжого Івана Сулиму. Згідно Сулимівського архіву під регіментом переяславця Івана Сулими перебувало 20000 козаків, у тому числі і козаки Переяславського полку, які мали працювати на будівництві Ладозької лінії. У березні цього ж року трохи не дійшовши до Вишнього Волочку, стомлений від тривалих походів та хвороби, майже 70-літній Іван Сулима помирає. Тіло свого командира побратими доправили у

його родову вотчину – Сулимівку (Бориспільської сотні, Переяславського полку) для почесного поховання⁶¹.

У відомості Переяславського полку не означено скільки у поході перебувало козаків, а лише є запис про те, що 1721 р. «Походъ былъ ... до Ладозского озера, где за комендира былъ ... хорунжий генералний Иван Сулима»⁶². Згідно свідчень переяславського сотника Івана Добронизького, збережених в Сулимівському архіві, у Ладозькому поході приймали участь: «духовний батюшка» (священник – Авт.) Симеон Грим'ячевський та полкова старшина – осавул Лука Васильович, писар Павло Черняхівський, воронківський сотник Василь Берло, значковий товариш Яків Михайлович⁶³ та інші переяславці.

Ладозький канал українці будували на захоплених порубіжних територіях. Корінні фінські народи, проживаючи на цих землях, чинили запеклий опір, тому козаки змушені були їх відтіснити від Ладogi та охороняти межі Російської держави⁶⁴.

У результаті походу померло від холоду, недостаті їжі, одягу та від різного роду захворювань, що не рідко траплялися в суворих кліматичних умовах аж 30% козаків⁶⁵. У такий спосіб російський уряд знищував військовий потенціал України, використовуючи козаків як дармову робочу силу.

Проводячи активну територіально-економічну та політичну експансію, Російська імперія у 1700–1720-х рр. постійно воювала проти Шведського королівства у Балтійському регіоні, Туреччини та Кримського ханства – на узбережжі Північного Причорномор'я, Речі Посполитої – на Заході. Московський агресор в особі Петра I водночас прагнув здобути собі панівне становище ще й у прикаспійському регіоні тому

* Укріплення робили із в'язанок хмизу, зміцнюючи дротом, а потім з міцних в'язанок будували фашинні загородження. Такі в'язанки використовувалися, щоб засипати виїмки чи рови. Зокрема, в середньовіччі фашинами засипали захисні рови укріплень

⁵⁸ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 64344, арк. 3.

⁵⁹ Сулимовський архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп, Войцеховичей XVII–XVIII вв. Киев, 1884. С. 5.

⁵² Бантъш-Каменский Д.Н. История Малой России ... С. 141.

⁶⁰ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 64344, арк. 3 зв.

⁶¹ Сулимовський архив. С. 6.

⁶² ІР НБУВ, ф. 1, спр. 64344, арк. 3 зв.

⁶³ Сулимовський архив. С. 83.

⁶⁴ Сулима Л.М. Сулими: спадщина предків: Науково-історична публіцистика. Київ: Фенікс. 2013. Т. I/ С. 173.

⁶⁵ Радакова Е. Українські козаки на Ладозькім каналі. Режим доступу: URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Radakova_Olena/Ukrainski_kozaky_na_Ladozhskim_kanali.pdf С. 5–6.

невдовзі виник конфлікт між Російською імперією та Персією, яка займала значну частину узбережжя. Похід у перські прикаспійські «області» Петро I розпочав улітку 1722 р., залучивши до нього 10 тис. лівобережних козаків під командуванням миргородського полковника Данила Апостола⁶⁶ у складі якого перебували й козаки Переяславського полку, що прямували до Дербенту⁶⁷. У відомості Переяславського полку писар відмітив, що «Того ж году билъ походить Сулацкий, в котором главним комендиромъ билъ полковникъ миргородский Данило Апостолъ й продолжался тот походить до четирехъ годъ»⁶⁸. Із архівного рукопису, помітно, що похід 1722 р. називали Дербентським або ж Сулацьким, який тривав до 4-х років. У першому Дербентському поході переяславським наказним полковником був іркліївський сотник Славуї Требинський, який в подальшому протягом 2-ох років командував 6-ма сотнями козаків та компанійців, направлених до фортеці Святого Хреста⁶⁹. Стратегічний план Перської кампанії передбачав застосування козацьких формувань для того, щоб заснувати фортецю Святого Хреста на р.Сулак у якій мала дислокуватися залога⁷⁰. Також козаки зводили Дербентську цитадель та гавань⁷¹ та виконували й різноманітні бойові завдання. Зокрема, козацька кіннота переважно виконувала функції військової охорони, рухаючись поруч із російською піхотною бригадою та драгунами⁷².

У жовтні 1724 р. Петро I звелів спорядити із Гетьманщини на наступний рік у так званій Гілянській похід 2-ві тисячі бунчукових товаришів та козаків, а також майже 150 осіб із значкового товариства. Очевидно, черговий військових

набір мотивувався високою смертністю, виснаженням, хворобами та втечами багатьох українців⁷³. Відомі прізвиська частини переяславської козацької верхівки, які під керівництвом бунчукового товариша Семена Лизогуба залучалися до Гілянського походу*. Конкретно це: Мирон Лютий, Михайло Ревуцький, Іван Адаменко, Іван Зоценко, Василь Зеленський, Яків Безбородько та інші, що переважно належали до значкових товаришів⁷⁴. Ними, як правило, ставали нащадки полкових та сотенних старшин, які не мали адміністративно-військових посад. Значкові товариші виконували різноманітні доручення полковника, могли керувати окремими військовими загонами, або ж були помічниками сотенної та полкової козацької верхівки.

Із щоденника сина лубенського полковника Андрія Марковича, бунчукового товариша Якова Марковича, відомий персональний склад переяславського бунчукового товариства, що перебували у поході 1725–1727 рр. Нагадаю, що до бунчукових належала привілейована верства козацької верхівки, що не мала офіційний посад в уряді, проте виконувала службу під так званім бунчуком та користувалася значним авторитетом серед соціуму Гетьманщини. Звання бунчуковий товариш надавали в основному, нащадкам полковників, генеральних старшин, знатного шляхетства. У період військового походу бунчуковий товариш перебував у оточенні керманіча булави, охороняв символи влади: бунчук і корогву (бойовий прапор). Бунчукові товариші підпорядковувалися генеральному бунчужному, військову службу виконували за власні кошти та не отримували постійних посад. Вони перебували під протекцією гетьмана, нерідко трималися

⁶⁶ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна... С. 176.

⁶⁷ ІР НБУВ. ф. 1, спр. 64344. арк. 3 зв.

⁶⁸ Там само, арк. 3 зв.

⁶⁹ Іваненко А.О. Участь Переяславського полку у воєнних кампаніях ... С. 280.

⁷⁰ Енгель Й.-Х. Історія України та українських козаків. ... С. 212.

⁷¹ Курукин І.В. Персидский поход Петра Великого. Низовой корпус на берегах Каспия (1722–1735). Москва, 2010. Режим доступу: URL: <https://www.litmir.me/br/?b=199290&p=1> С. 33. (дата звернення: 17.03.2019).

⁷² Дневник Николая Ханенко (1719–1723 и 1754 г.) // Киевская старина. 1896. № 7–8. Режим доступу URL: http://iht.univ.kiev.ua/library/kievskaya_starina/kievskaya_starina_1896_7-8.pdf С. 151 – 196. (дата звернення: 5.03.2019).

⁷³ Курукин І.В. Персидский поход ... С. 46; Кривошея І.І. Мілітарна мандрівка: бунчукове товариство в Сулацькому поході (1725–1727 рр.) в дзеркалі щоденника генерального підскарбія Якова Марковича. Режим доступу: URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Kryvosheia_I/Militarna_mandrivka_bunchukove_tovarystvo_v_Sulatskomu_pokhodi_17251727_v_dzerkali_schodennyka_hener.pdf (дата звернення: 15.03.2019).

*Географічно провінція Гілян розташовувалась на південно-західному узбережжі Каспійського моря й входила до остану Ірану, підпорядковуючись Персії.

⁷⁴ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 1593, арк. 1; ІР НБУВ, ф. 1, спр. 64344, арк. 3 зв.

незалежно від полкових та сотенних урядників не бажаючи їм підкорятися⁷⁵.

У похід бунчукові вирушали самостійно, прямуючи обозом до Харкова у Охтирку, а потім вони рухались у Царицин (нині – Волгоград), Астрахань, добираючись до р. Сулак у фортецю Святого Хреста. Із переяславців у поході були: Василь Томара (у січні 1727 р. атестований за рекомендацією лікарів для повернення на Батьківщину), Василь Дмитрашко, Федір Дмитрашко (помер 28 вересня 1726 р. в Сулаці поруч Старої Шимахи), Федір Іванович Сулима (помер 25 серпня 1726 р. в Сулаці, похований поруч вівтарної стіни церкви у новій фортеці Святого Хреста). Окрім них за реєстром 1724 р. у Гілянському поході ще перебували: Григорій Іваненко, Василь Танський, Афендик із синами, Данило Берло (помер), священник – Андрій Берло. Бунчукові товариші переважно виконували різного роду доручення командування, їздячи у відрядження в опорні пункти, Астрахань, Санкт-Петербург та Україну⁷⁶.

Бунчукові товариші та рядові козаки масово гинули переважно не в боях, а від незвичних природних умов кавказького передгір'я та гілянської низовини через вологий та жаркий клімат, а також від різноманітних хвороб й надзвичайно тяжкої праці, що виснажувала їх. Українцям доводилось терпіти пекучу спеку, відбувати нестерпну службу в необлаштованих місцях, відправлятися в роз'їзди, працювати на тяжких фортифікаційних та «гаваних» роботах. Часто продукти та інші необхідні припаси козаки не могли придбати у армійських магазинах тому, що платня їм не надавалася⁷⁷. Через погане харчування й незбалансований раціон, який переважно складався із хліба та води не задовільної якості, зростала чисельність небіжчиків серед українців. Взимку 1724–25 рр. від хвороб померло 1450 козаків, а згідно іншому рапорту, за півтора місяця (з 1 квітня до 16 травня цього ж

року) від цинги померло 2204 українця при одному вбитому у бою і 3-х померлих від поранень⁷⁸. Лише за час повернення з походу на шляху до Гетьманщини, померло 350 українців⁷⁹.

Значних втрат зазнали козаки у 1724–25 рр. під час будівельних робіт на Кавказі. Із російських документів дізнаємося, про те, що «из десяти с половиной тысяч казаков от цынготной (від цинги – авт.) и другой тяжкой болезни повалились (померли – авт.) и от татар в сулацком городке и в Аграханском транжаменте на боях и нападениями в разных местах побито и умерло 5183 человека; более 900 были больны»⁸⁰. Вцілілі, доповідав у серпні 1725 р. полковник Михайло Милорадович, «платья (одягу – Авт.), обуви и других харчевых вещей, кроме хлебного жалованья, давно лишились»⁸¹. Нагадаю, що переяславці, як і решта козаків нашої Батьківщини, за вимогою російського уряду повинні були йти у похід зі своєю зброєю, грішми, спорядженням, конем та харчами. Зауважимо, що військова служба була важким тягарем для козацьких господарств. Якщо заможній старшині могли рідні здому надіслати провіант то рядове козацтво виживало за рахунок тих мізерних харчів, що вони могли взяти із собою у далеку подорож або ж купити по дорозі та харчувалися переважно хлібом і сухарями, що їм виділяли. Цікаво те, що син Івана Сулими, Федір, який був відряджений у Сулацький похід у Персидські гори – фортецю «Честного Креста», написав 7 листопада 1725 р. додому лист, у якому повідомив: «...жебы провянти сюда в Сулакь присылались, то жебы былъ готовъ, а именно: куфовъ (бочок – авт.) горелки (горілки – авт.) простой литовской пенной 4, а доброй двойной досужую одну (одну – авт.), а особливо бариль (невелика діжка – авт.) алембиковой водки (вищий гатунок горілки – Авт.); сала бочку, крупъ грецкихъ бочку и пшона бочку; а иншого борошна не надобно: тут знатнейше за горелку борошенного

⁷⁵ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна... С. 99.

⁷⁶ Маркович Я.А. Дневные записки Малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Москва: Изд. Готье, 1859. Ч. 1. Режим доступу: URL: http://www.nibu.kiev.ua/elfond/Dnevnye_zapiski_Jakova_Markovicha_ch1/Dnevnye_zapiski_Jakova_Markovicha%20_ch1.pdf. С. 209 – 208. 71, 73, 84, 97 – 99; (дата звернення: 27.03.2019). Кривошея І.І. Мілітарна мандрівка ... Режим доступу: URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Kryvosheia_II/Militarna_mandrivka_bunchukove_tovarystvo_v_Sulats_komu_pokhodi_17251727_v_dzerkali_schodennyka_hener.pdf.

⁷⁷ Курукин И.В. Персидский поход ... С. 55.

⁷⁸ Там само. С. 33.

⁷⁹ Іваненко А.О. Участь Переяславського полку у воєнних кампаніях ... С. 280.

⁸⁰ Курукин И.В. Персидский поход ... С. 58.

⁸¹ Там само. С. 58.

провіянту достать (можно) и все тое борошно завчасу приготувить»⁸². У 1726 р. Федір Сулима знову пише своїй матері лист, у якому сповіщає про труднощі військового життя та прохає прислати йому провіант, а саме: «горілки куфов простої доброї 6 или 7, и доброї досужихь бариль 3; сала бочку да крупов гречанихь з бочку ...»⁸³.

За «Ревізькою книгою Переяславського полку 1726 р.» відомі імена майже 490 козаків, що перебували у походах та зафіксовано 460 вдів⁸⁴, що стали самотніми унаслідок загибелі чоловіків у різного роду «мандрівках», у які їх відряджав російський уряд.

Висновки. Таким чином, географія військових походів переяславських козаків у 1687–1726-х рр. охоплювала: Південну Україну (Північне Причорномор'я, Бессарабію, Буджак, Запорожжя, Приазов'я), Правобережжя, Лівобережжя, Галичину, Чернігівщину, Слобожанщину, Балтійський регіон (Швецію, Латвію, Естонію, Литву, Польщу, Інгерманландію –

фінські терени, що увійшли за результатами Північної війни до складу Московії), землі Російської імперії, Білорусь, а також прикаспійські території Персії у Північному Кавказі (Дагестан). Козаки були задіяні як безпосередньо у військових діях, так і в будівництві фортифікаційних споруд, облаштуванні гаваней, ритті каналів та охороні кордонів поза межами Гетьманщини. Козацька кіннота переважно виконувала рейди і функції військової охорони, рухаючись поруч із російською піхотною бригадою та драгунами. Упродовж 1718–1726 рр., через тяжкі і тривалі випробовування і поневірвання, козаки Переяславського полку гинули переважно не в боях, а від незвичних природних умов (холоду, вологого і жаркого клімату), від різного роду захворювань, недостачі їжі та одягу. Московський царизм за допомоги козаків, ціною життів тисяч українців, реалізовував свою загарбницьку політику, захоплюючи, освоюючи та приєднуючи нові території до Російського самодержавства.

References

1. Apanovych O. (2004) *Zbroyni syly Ukrainy pershoyi polovyny XVIII st.* Dnipropetrovs'k: Sich. [in Ukrainian].
2. Hurzhiy O., Chukhlib T. (1999) *Het'mans'ka Ukrayina*. Kyiv: Al'ternatyvy. 1999. T. 8. [in Ukrainian].
3. Hurzhiy O., Chukhlib T. (2011) *Istoriya kozatstva. Derzhava-viys'ko-bytvy*. Kyiv: Ariy. [in Ukrainian].
4. Hurzhiy O., Chukhlib T. (2016) *Het'mans'ka Ukrayina*. Kyiv: Ariy. [in Ukrainian].
5. Halushko O. (2008) Uchast' kozakiv Chernihivs'koho polku u viynakh Rosiyi z Turechchynoyu ta Krymom v ostanniyi tretyni XVII–XVIII st. *Siveryans'kyi litopys*. 5, 111–120. [in Ukrainian].
6. Ivanenko A. (2011) Uchast' Pereyaslavs'koho polku u voyennykh kampaniyakh Rosiyi'skoyi imperiyi. Hileya naukovyy visnyk. *Zbirnyk naukovykh prats'.* *Istorychni nauky*. 52, 277–291. [in Ukrainian].
7. Kryvosheya V. (2004) *Henealohiya ukraiyins'koho kozatstva: Pereyaslavs'kyi polk*. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].
8. Mel'nyk L. (1995) *Livoberezhna Het'manshchyna periodu stabilizatsiyi (1669–1709 rr.)*: Navch. posibnyk. Kyiv: ISDO. [in Ukrainian].
9. Ohloblyn O. (2001) *Het'man Ivan Mazepa ta yoho doba*. New-York-Kyiv-Lviv-Paryzh-Toronto. [in Ukrainian].
10. Chukhlib T. (2019) *Bulava proty skipetra. Ukrayina u Velykiy Pivnichniy viyni 1700–1721 rokiv*. Kyiv: Ariy [in Ukrainian].
11. Chukhlib T. (2019) *Donechchyna ta Luhanshchyna – kozats'ki zemli Ukrainy (XVI – XVIII st.)*. Kyiv: Vydavets' Oleh Filyuk. [in Ukrainian].

⁸² Сулимовский архив. С. 46.

⁸³ Там само. С. 47.

⁸⁴ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 64344, арк. 1–634.

Список літератури та джерел:

1. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / Перед. В.С. Мороза. Дніпропетровськ: Січ, 2004. 229 с. [in Ukrainian].
2. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от избрания Мазепы до уничтожения Гетманства. Москва, 1830. Ч. 3. URL: <https://runivers.ru/upload/iblock/31e/BantyshKamenskiy%20D.N.%20Istoriya%20Maloj%20Rossii.pdf>. 101 с. (дата звернення: 27.02.2019). [in Russian].
3. Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. Київ: Альтернативи. 1999. Т. 8. 303 с. [in Ukrainian].
4. Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Історія козацтва. Держава-військо-битви. Київ: Арії. 2011. 464 с. [in Ukrainian].
5. Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. Київ: Арії. 2016. 320 с.: іл. (Таємниці історії). [in Ukrainian].
6. Галушко О. Участь козаків Чернігівського полку у війнах Росії з Туреччиною та Кримом в останній третині XVII–XVIII ст. Сіверянський літопис. 2008. № 5. С. 111–120. [in Ukrainian].
7. Гнатюк В. Миновичі. Старшинський рід з Переяслава. Людина і світ. 1998. №3. URL: https://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1998/lis_98_3/37317/ (дата звернення: 1.03.2019). [in Ukrainian].
8. Дневник Николая Ханенко (1719 – 1723 и 1754 г.). Киевская старина. 1896. № 7–8. URL: http://iht.univ.kiev.ua/library/kievskaya_starina/kievskaya_starina_1896_7-8.pdf С. 151–196. (дата звернення: 5.03.2019). [in Ukrainian].
9. Енгель Й.-Х. Історія України та українських козаків. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Східний ін.-т українознавства ім. Ковальських, Центр укр. студій ім. Д.І. Багалія Харківського нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Заг. ред., вступ. ст. В.В. Кравченка; упоряд. Т.О. Чугуя. Харків: Факт, 2014. 640 с. [in Ukrainian].
10. Іваненко А.О. Участь Переяславського полку у воєнних кампаніях Російської імперії. Гілея науковий вісник. Збірник наукових праць. Історичні науки. Київ, 2011. Вип. 52. С. 277–291. [in Ukrainian].
11. ІР НБУВ. ф. І., спр. 64344. Відомість Переяславського полку про походи за участю козаків з моменту «возз'єднання» України з Росією. 1758 р. арк. 1–4. [in Ukrainian].
12. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. Київ: Стило, 2004. 418 с. [in Ukrainian].
13. Кривошея І.І. Мілітарна мандрівка: бунчукове товариство в Сулацькому поході (1725–1727 рр.) в дзеркалі щоденника генерального підскарб'я Якова Марковича. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Kryvosheia_I/Militarna_mandrivka_bunchukove_tovarystvo_v_Sulatskomu_pokhodi_17251727_v_dzerkali_schodennyka_hener.pdf (дата звернення: 15.03.2019). [in Ukrainian].
14. Курукин И.В. Персидский поход Петра Великого. Низовой корпус на берегах Каспия (1722 – 1735). Москва, 2010. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=199290&p=1> (дата звернення: 17.03.2019). [in Russian].
15. Листи Івана Мазепи. Упор. та авт. вступн. дослідж. В. В. Станіславський. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2010. Т. 2: 1691–1700. 2010. 752 с. [in Ukrainian].
16. Лоха В. Географія походів козацтва Переяславського полку у 1680–1720-их рр. Фактор простору в історичних дослідженнях: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 23 травня 2019 р. Переяслав-Хм. С. 81–94. [in Ukrainian].
17. Маркович Я.А. Дневные записки Малороссийского подскарб'я генерального Якова Марковича. Москва: Изд. Готье, 1859. Ч.1. URL: http://www.nibu.kiev.ua/elfond/Dnevnye_zapiski_Jakova_Markovicha_ch1/Dnevnye_zapiski_Jakova_Markovicha%20_ch1.pdf. (дата звернення: 27.03.2019). [in Russian].
18. Мельник Л.Г. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669–1709 рр.): Навч. посібник. Київ: ІСДО, 1995. 104 с. [in Ukrainian].

19. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Ред. Л. Винар. Упоряд. І. Гирич, А. Атаманенко. 2-е доповн. вид. Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001. URL: <http://litopys.org.ua/coss3/ohl08.htm> (дата звернення: 1.04.2019). [in Ukrainian].
20. Радакова Е. Українські козаки на Ладозькім каналі. Записки наукового товариства ім. Шевченка. 1896. Т. 12. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Radakova_Olena/Ukrainski_kozaky_na_Ladozhskim_kanalі.pdf С. 1–20. (дата звернення: 7.04.2019). [in Ukrainian].
21. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. Вст. ст., упор, та приміт. П.М. Саса, В. О.Щербака. К.: Либідь, 1994. 767 с. [in Ukrainian].
22. ЦДІАУК. ф. 51 оп. 3. спр. 1593. арк. 1. [in Ukrainian].
23. Чухліб Т. Булава проти скіпетра. Україна у Великій Північній війні 1700–1721 років. Київ: Арії. 2019. 352 с.: іл. (Таємниці історії). [in Ukrainian].
24. Чухліб Т.В. Донеччина та Луганщина – козацькі землі України (XVI–XVIII ст.). Вид. друге. Київ: Видавець Олег Філюк, 2019. 117 с. [in Ukrainian].
25. Стороженко А.В. Вук Сербин, полковник Переяславский (1675–1682). Киевская старина. 1894, январь. С.128–134. [in Ukrainian].
26. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп, Войцеховичей XVII–XVIII вв. Киев, 1884. 316 с. [in Ukrainian].
27. Сулима Л.М. Сулими: спадщина предків: Науково-історична публіцистика. Київ: Фенікс. 2013. Т. I С. 312 с. іл. [in Ukrainian].
28. Хенрікссон Г. Українські козаки – військовополонені в Швеції під час Великої Північної війни. Науковий семінар. 26 квітня 2016 р. Київ – Переяслав-Хмельницький. [in Ukrainian].
29. Хенрікссон Г. У жилах багатьох шведів тече українська кров... // Голос України. 29 травня 2012. URL: <http://siver.com.ua/forum/58-628-1> (дата звернення: 17.10.2017) [in Ukrainian].
30. Хенрікссон Г. З України до Швеції: доля полонених козаків під час Північної війни. Українська правда історична правда. 5 грудня 2017. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2016/06/28/149119/> (дата звернення: 19.10.2017) [in Ukrainian].